

Wijaczka, Jacek

Warmia wczesnonowożytna w polskich badaniach historycznych po 1945 roku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2, 225-238

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jacek Wijaczka

WARMIA WCZESNONOWOŻYTNA W POLSKICH BADANIACH HISTORYCZNYCH PO 1945 ROKU _____

Uwagi wstępne

Przedmiotem niniejszego artykułu jest przedstawienie stanu polskich badań historycznych nad Warmią w latach 1466–1772 po zakończeniu II wojny światowej, ze szczególnym uwzględnieniem ośrodka olsztyńskiego¹. Warmia rozumiana jest tu, za Danutą Bogdan, jako: „kraik warmiński», z własnym prawem prywatnym i publicznym, hierarchicznie ułożonym społeczeństwem stanowym, własnym herbem i aktywnie działającym sejmikiem biskupstwa². Autorka przekonująco dowiodła, że „ordynariusze warmińscy w praktyce dnia codziennego wyżej stawiali lojalność wobec własnego kraiku warmińskiego niż kraju pruskiego³. W związku z tym nie będą przedstawiał stanu badań nad diecezją warmińską oraz związaną z tym tematyką religijną, choć wiele z prac z tego zakresu uwzględnia również i „świecki” charakter Warmii.

Pominięte zostały przede wszystkim badania, jak się wydaje dosyć zaawansowane, nad historią sztuki na Warmii. Chciałbym tu wskazać jedynie na wydaną ostatnio pracę Mariusza Smolińskiego, który przy okazji pisania biografii działającego w Reszlu rzeźbiarza Jana Chrystiana Schmidta (1701–1759) pokusił się także o określenie Warmii jako prowincji artystycznej w XVIII w.⁴ Badacz skonstatował m.in., że po zakończeniu działań wojennych wielkiej wojny północnej (1721) na Warmii rozpoczął się okres rozkwitu sztuki lokalnej. Liczne fundacje nowych wyposażzeń kościołów przyczyniły się do wzrostu zapotrzebowania na prace rzeźbiarskie. Większa część owych zamówień trafiała do artystów działających w Reszlu, a mianowicie Krzysztofa Peuckera i Jana Chrystiana Schmidta.

¹ Wspomnieć trzeba, że po 1945 r. kilkakrotnie podsumowywano stan badań nad Warmią w epoce wczesnonowożytnej i wysuwano przy tej okazji postulaty badawcze, zob. m.in.: M. Biskup, *Potrzeby badawcze historiografii Warmii i Mazur do końca XVIII wieku*, w: *Stan i potrzeby nauk społecznych na Warmii i Mazurach. Referaty z sesji naukowej w Olsztynie 26–27 lutego 1965 r.*, Olsztyn 1966, ss. 32–46; K. Górski, *Problematyka dziejowa Warmii*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 1977, nr 2, ss. 173–176; J. M. Bagiński, *Postulaty badawcze i dorobek historiograficzny w zakresie dziejów Warmii przełomu XVII i XVIII wieku*, w: *Prace historyczne*, pod red. S. Szostakowskiego, Olsztyn 1981, ss. 185–205; A. Szorc, *Dzieje Warmii 1454–1660. Stan badań i postulaty badawcze*, Olsztyn 1999.

² D. Bogdan, *Warmia w XVI–XVIII wieku. Dominium – księstwo – kraik?*, w: *Prusy Książęce i Prusy Królewskie w XVI–XVIII wieku*, pod red. J. Wijaczki, Kielce 1997, s. 72.

³ D. Bogdan, *Próba skategoryzowania pojęcia lojalności w aspekcie miejsca Warmii w Prusach i Koronie w XVI wieku*, w: *Panorama lojalności. Prusy Królewskie i Prusy Książęce w XVI wieku*, pod red. A. Skolimowskiej, Warszawa 2001, s. 109.

⁴ M. Smoliński, *Rzeźbiarz Jan Chrystian Schmidt. Rola Warmii jako prowincji artystycznej w XVIII wieku*, Olsztyn 2006.

Wczesnonowożytny okres dziejów Warmii w syntezach Warmii (i Mazur)

Mimo że dzieje Warmii od lat cieszą się zainteresowaniem wśród historyków polskich, to jednak do dzisiaj brak wyczerpującej syntezy jej dziejów w czasach wczesnonowożytnych. Powstawały oczywiście monografie, ale najczęściej traktowały one łącznie dzieje Warmii jako „kraiku” i dzieje biskupstwa warmińskiego. Z wydanych po 1945 r. prac syntetycznych wymienić trzeba książki o dominium warmińskim autorstwa Bogusława Leśnodorskiego⁵, Jerzego Sikorskiego⁶ i Alojzego Szorca⁷, traktujące przede wszystkim o odrębności prawnoustrojowej i politycznej biskupstwa warmińskiego.

W 1958 r. ukazała się praca zbiorowa *Z dziejów Warmii i Mazur* – była to jedna z pierwszych książek wydanych przez Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne „Pojezierze”, a przy tym pierwszy polski zarys problematyki historycznej tych ziem. Jak napisano w przedmowie: „Książka nie ma więc pretensji do wyczerpania tematyki historycznej i zarysowania pełnego obrazu kultury regionalnej. Zgodnie z brzmieniem tytułu jest tylko zbiorem szkiców »Z dziejów Warmii i Mazur«, którego cel polega na zjednaniu zainteresowań społeczeństwa dla literatury popularyzującej region warmińsko-mazurski”⁸. Autorem zawartych w tej publikacji dwóch popularnonaukowych szkiców dotyczących dziejów Warmii w XVI–XVIII w. był Władysław Ogrodziński.

W 1981 r. ukazał się pierwszy tom (tom drugi – w 1983 r.) dziejów Warmii i Mazur (do 1870 r.), przygotowany przez Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, ale wydany przez PWN w Warszawie. W słowie od wydawcy czytamy, że praca ta jest tylko zarysem historii Warmii i Mazur, „ponieważ koncentruje się na wybranych zagadnieniach, przede wszystkim dziejach żywiołu polskiego i historii polityczno-państwowej – Natomiast inne zagadnienia, takie jak problem ludności niemieckiej, historia gospodarcza i kulturalna, uwzględniono jedynie w stopniu niezbędnym dla zrozumienia ogólnego procesu historycznego na tych ziemiach”⁹. Dziejom Warmii w XVI–XVIII w. poświęcone zostały dwa podrozdziały: *Ludność polska na Warmii* (ss. 218–231) autorstwa Jerzego Przerackiego oraz *Warmia pod rządami biskupów polskich* (ss. 245–265) autorstwa Romana Marchwińskiego, Władysława Ogrodzińskiego i Alojzego Szorca. Jeden z podrozdziałów poświęcono Mikołajowi Kopernikowi (ss. 232–244, autor: Jerzy Sikorski). Cztery lata później, tym razem w Olsztynie, ukazała się książka *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, będąca opracowaną wersją wspomnianych dwóch tomów. Jeśli chodzi o okres XVI–XVIII stulecia, pozostawiono niezmienione podrozdziały dotyczące ludności polskiej na Warmii oraz Mikołaja Kopernika. Rozszerzono natomiast podrozdział dotyczący Warmii pod rządami biskupów polskich, opisując rządy każdego z nich w osobnym podrozdziale autorzy pozostali ci sami co we wcześniejszej syntezie¹⁰.

W 1992 r. ukazała się popularnonaukowa synteza Warmii i Mazur – w przeciwieństwie do dotychczasowych – napisana przez jednego autora, dyrektora OBN w Olsztynie Stanisława Achremczyka¹¹. Dziejom Warmii w XVI–XVIII w. (do 1772 r.) poświęcony został rozdział trze-

⁵ B. Leśnodorski, *Dominium warmińskie (1243–1569)*, Poznań 1949.

⁶ J. Sikorski, *Monarchia polska i Warmia u schyłku XV wieku. Zagadnienia prawno-ustrojowe i polityczne*, Olsztyn 1987.

⁷ A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990.

⁸ *Z dziejów Warmii i Mazur*, Olsztyn 1958.

⁹ *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*, t. 1: *Od pradziejów do 1870 roku*, pod red. J. Sikorskiego i S. Szostakowskiego, Warszawa 1981, tu: *Od wydawcy*.

¹⁰ *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, pod red. B. Łukaszewicza, Olsztyn 1985.

¹¹ S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur. Od pradziejów do 1945*, Olsztyn 1992.

ci, zatytułowany *Warmia w granicach Rzeczypospolitej (1466–1772)* (ss. 62–100). Ponieważ praca ta pozbawiona jest wstępu autorskiego i bibliografii, nie wiemy, jakie były cele autora i na jakiej bazie źródłowej ona powstała. Książka ta kilka lat później została wydana ponownie, w wersji rozszerzonej. Dodano do niej rozdział o kulturze Warmii i Prus Książęcych, uzupełniona została również o notę bibliograficzną do poszczególnych rozdziałów. Autor zaopatrzył ją także w przedmowę, w której czytamy m.in., że „jej treści opierają się na wynikach studiów naukowych polskich i niemieckich” oraz że jest ona „indywidualną wizją dziejów, w której być może autorowi nie zawsze udało się uniknąć subiektywizmu”¹². S. Achremczyk zaznaczył, że książka skierowana jest przede wszystkim do młodzieży, „aby służyła jej jako podręcznik historii regionu”, i dlatego nadał jej popularny charakter.

Po okresie, kiedy dzieje Warmii łączone były w syntezach z dziejami Mazur, w 2000 r. ukazała się wreszcie synteza całości dziejów samej Warmii. Jej autorem jest Stanisław Achremczyk. Nie jest to jednak synteza naukowa, ale praca o charakterze popularyzatorskim. Jak napisał we wstępie autor: „Nie jest zamiarem wydawcy ani autora opublikowanie rozprawy ściśle naukowej, opatrzonej ogromnym aparatem badawczym. Jest to raczej esej historyczny, który ma zachęcić do zgłębiania przeszłości, pobudzenia wyobraźni czytelnika, szczególnie tego młodego, dla którego Warmia jest małą ojczyzną lub który nie zna jej dziejów”¹³. Praca składa się z trzech części, z których pierwsza poświęcona jest Warmii w państwie krzyżackim i polskim, obejmuje więc lata 1243–1772. Praca tak naprawdę to popularny wykład dziejów politycznych Warmii.

Historia gospodarcza i społeczna

Dzieje gospodarcze i społeczne Warmii w XVI–XVIII w. cieszyły się najmniejszym zainteresowaniem historyków polskich po 1945 r., mimo że już wiele lat temu Marian Biskup postulował podjęcie edycji materiałów gospodarczych z Archiwum Diecezjalnego w Olsztynie, m.in. ksiąg rachunkowych komornictw biskupich z XVII–XVIII w., ksiąg kapitulnych lub rachunków kapituły. Niektórzy autorzy zajmowali się gospodarką jedynie na marginesie lub „przy okazji” innych badań.

Teresa Borawska zajęła się gospodarką Warmii w pierwszej połowie XVI w. przy pisaniu biografii biskupa Tiedemanna Giesego. Był on bowiem między innymi współautorem ogłoszonej 22 września 1526 r. na sejmiku w Lidzbarku ordynacji krajowej (Landesordnung), której treść „stanowi doskonały materiał odzwierciedlający niemal wszystkie przejawy życia gospodarczego, społecznego i prawnego biskupstwa”¹⁴.

Dziejami gospodarczymi zajmowano się również przy okazji pisania monografii poszczególnych miast warmińskich. Na Warmii w latach 1284–1395 lokowano trzynaście miast, później nie lokowano już ani jednego. Po II wojnie światowej ukazały się popularnonaukowe monografie kilku miast i powiatów warmińskich, publikowane w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. przez Wydawnictwo „Pojezierze” w Olsztynie w ramach serii „Monografie miast Warmii i Mazur”. Dla przykładu wymienić można monografie Biskupca¹⁵ i Braniewa¹⁶, miały one jednak charakter bardzo popularny (i polityczny), poza tym pisane były praktycznie przy wykorzystaniu wcześniejszych monografii niemieckich. Zauważył to w 1965 r. Marian Biskup i sugerował, że należy przy-

¹² S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn 1997, s. 6.

¹³ S. Achremczyk, *Warmia*, Olsztyn 2000, s. 7.

¹⁴ T. Borawska, *Tiedemann Giese (1480–1550) w życiu wewnętrznym Warmii i Prus Królewskich*, Olsztyn 1984, s. 167.

¹⁵ *Biskupiec. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1969.

¹⁶ *Braniewo. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1973.

gotować jednak poważniejsze opracowania naukowe, „szczególnie, jeśli idzie o większe ośrodki”¹⁷. Postulat ten zrealizowany został dla Braniewa, które to miasto doczekało się nie tak dawno monografii autorstwa Stanisława Achremczyka i Alojzego Szorca¹⁸. Praca ta pozbawiona jest wprawdzie aparatu naukowego, ale została oparta na badaniach archiwalnych i literaturze przedmiotu.

W 2000 r. ukazała się monografia Fromborka autorstwa Edmunda Kurowskiego¹⁹. W pracy tej, liczącej 237 stron tekstu, czasem wczesnonowożytnym (XVI–XVIII w.) autor poświęcił 21 stron. Trzy lata później, z okazji sześćsetpięćdziesięciolecia lokacji miasta, ukazała się popularnonaukowa monografia Olsztyna obejmująca dzieje miasta w latach 1353–2003²⁰. Autorem rozdziału omawiającego dzieje miasta w latach 1466–1772 był Stanisław Achremczyk.

W roku 2008 ukazał się pierwszy tom historii Lidzbarka Warmińskiego obejmujący dzieje miasta do 1945 r. Czasy wczesnonowożytne zostały przedstawione dosyć obszernie, a autorem rozdziału omawiającego dzieje miasta i mieszczaństwa w latach 1525–1772 jest Andrzej Korytko²¹.

Na temat dziejów miast warmińskich i historii gospodarczej tego regionu po 1945 r. opublikowano wiele artykułów i źródeł. Wspomnieć trzeba chociażby serię artykułów dotyczących układu i rozwoju przestrzennego miast warmińskich: Bisztynka, Braniewa, Jezioran, Lidzbarka Warmińskiego i Reszła²².

Marian Biskup opublikował deklaracje podatkowe z 1572 r. dla trzech miast warmińskich: Dobrego Miasta, Lidzbarka Warmińskiego i Starego Miasta Braniewa²³. Są to bardzo istotne źródła, bowiem w odniesieniu do miast informują o wielkości szosu (podatku od nieruchomości), podają też nazwiska mieszkańców i ich stan majątkowy. To zapewne spowodowało, że kilka lat później Roman Marchwiński wydał deklaracje podatkowe z tego samego roku dla Nowego Miasta Braniewa i Reszła²⁴. Z kolei deklaracja miasta Olsztyna z 1572 r., wraz z rejestrem poboru łanowego komornictw orneckiego i reszelskiego, została przygotowana przez Danutę Bogdan²⁵.

Warmia dotkliwie ucierpiała podczas „potopu” szwedzkiego. Okupowana przez prawie osiem lat, poniosła duże straty materialne, a rabunki wojsk szwedzkich i brandenburskich wyrządziły znaczne szkody w gospodarce. Właśnie życia gospodarczego miast warmińskich w okresie „potopu” i krótko po nim (1655–1663) dotyczy drukowana rozprawa doktorska Józefa Włodarskiego²⁶. Główne cele, jakie postawił sobie autor to określenie strat w gospodarce miejskiej oraz odbudowa miast po „potopie”. Zamierzenia te nie do końca udało się zrealizować, jak bowiem stwierdził autor w uwagach końcowych: „Straty materialne, trudne do obliczenia i skwantyfikowania, wyrażały się przede wszystkim w zniszczeniu zabudowy miejskiej. Straty na Warmii sięgały w poszczególnych miastach od około 1/3 (Barczewo, Dobre Miasto, Lidzbark, Orneta, Pieniężno) do 2/3 i więcej (Biskupiec, Bisztynek, Frombork, Jeziorany, Olsztyn, Reszel)”²⁷.

¹⁷ M. Biskup, *Potrzeby badawcze historiografii Warmii i Mazur*, s. 43.

¹⁸ S. Achremczyk, A. Szorc, *Braniewo*, Olsztyn 1995.

¹⁹ E. Kurowski, *Dzieje Fromborka. Historia miasta do 1998 r.*, Frombork 2000.

²⁰ *Olsztyn 1353–2003*, pod red. S. Achremczyka i W. Ogrodzińskiego, Olsztyn 2003.

²¹ *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. 1, pod red. K. Mikulskiego i E. Borodija, Lidzbark Warmiński 2008, ss. 261–306.

²² Z. Nowak, *Rozwój przestrzenny miasta Bisztynka*, KMW, 1961, nr 3, ss. 376–384; M. Biskup, *Rozwój przestrzenny miasta Braniewa*, KMW, 1959, nr 1, ss. 3–18; J. Janosz-Biskupowa, *Rozwój przestrzenny miasta Jeziorany*, KMW, 1965, nr 1, ss. 3–16; M. Biskup, *Rozwój przestrzenny Lidzbarka Warmińskiego*, KMW, 1961, nr 4, ss. 481–196; J. Janosz-Biskupowa, *Rozwój przestrzenny miasta Reszła*, KMW, 1961, nr 2, ss. 161–183.

²³ *Deklaracje podatkowe miast warmińskich z roku 1572*, wyd. M. Biskup, KMW, 1962, nr 4, ss. 616–620.

²⁴ *Deklaracje podatkowe Nowego Miasta Braniewa i Reszła z 1572 roku*, wyd. R. Marchwiński, KMW, 1971, nr 4, ss. 467–475.

²⁵ *Rejestr poboru łanowego komornictw orneckiego i reszelskiego oraz deklaracja podatkowa miasta Olsztyna z 1572 roku*, wyd. D. Bogdan, KMW, 1984, nr 4, ss. 399–411.

²⁶ J. Włodarski, *Miasta warmińskie w latach 1655–1663*, Olsztyn 1993.

²⁷ *Ibidem*, s. 103.

Dopiero w 2007 r. ukazała się książka autorstwa Jerzego Kielbika poświęcona miastom warmińskim w latach 1466–1771, ale jej tematyka została ograniczona do dziejów samorządu miejskiego, społeczeństwa i gospodarki²⁸. Autor nie wyjaśnił we wstępie, dlaczego pominął chociażby dzieje polityczne miast w badanym przez siebie okresie. Praca nie spełnia pokładanych w niej nadziei także z innych względów. Zbyt szeroki zakres chronologiczny zawarty w jej tytule nie odpowiada rzeczywistości, gdyż większość informacji podanych przez autora dotyczy wieku XVIII. Odnosnie do drugiej połowy XV i XVI w. spotykamy sporadyczne informacje dotyczące omawianego tematu. Poza tym praca przepelniona jest ogólnikami i często nie wiadomo, czy znajdującymi odbicie na Warmii.

Dzięki wykorzystaniu przez Andrzeja Grotha ksiąg celnych wiemy, jak wyglądał handel morski Fromborka i Braniewa w latach 1638–1700²⁹. Ten sam historyk zestawiał tabele statystyczne ukazujące wywóz zboża oraz import i eksport innych towarów z Braniewa drogą morską w latach 1638–1712³⁰. W tabelach tych uwzględniony został również Frombork. Dziejom owych portów w XIV–XVI w. artykuł poświęcił Józef Włodarski, który stwierdził, że wraz z wybuchem wojny trzydziestoletniej w 1618 r. zakończył się okres prosperity portów w Braniewie i w Fromborku³¹. Ostatnio ponownie pisał na ten temat Andrzej Groth³².

Elitom władzy w miastach warmińskich poświęcony jest tekst autorstwa Andrzeja Frankowskiego o władzach Starego Miasta Braniewa w XVII i XVIII w.³³ W aneksie autor zamieścił wykaz rąjców z lat 1600–1772.

Na początku XVII w. żołnierze w Rzeczypospolitej często byli zmuszeni do wybierania żołda na własną rękę. Wymuszali więc dostarczanie gotówki, żywności i organizowanie kwater, głównie w królewskich i dobrach biskupich. Proceder ten dotyczył również Warmii. W 1608 r. straty z tego powodu poniosły komornictwa Reszel i Jeziorany³⁴.

W 1970 r. Zenon Guldon i Jan Powierski stwierdzili, że: „Badania nad rozwojem osadnictwa, przemianami demograficznymi, stosunkami agrarnymi i stanem społeczno-ekonomicznym miast na terenie Warmii w okresie jej przynależności do Rzeczypospolitej są utrudnione ze względu na stan zachowania źródeł oraz niewielki stopień ich udostępnienia w formie odpowiednich wydawnictw”³⁵. Chcąc poprawić ten stan rzeczy, wydali rewizję łąnów warmińskich z 1615 r.³⁶ Prawie ćwierć wieku później Zenon Guldon i Jacek Wijaczka wydali rewizję gleb przeprowadzoną na Warmii w 1717 r., będącą pierwszym bonitacyjnym przeglądem roli na obszarze dawnej Rzeczypospolitej³⁷.

²⁸ Jerzy Kielbik, *Miasta warmińskie w latach 1466–1772. Samorząd, społeczeństwo, gospodarka*, Olsztyn 2007.

²⁹ A. Groth, *Żegluga i handel morski Braniewa i Fromborka w latach 1638–1700*, Rocznik Elbląski, 1982, t. 9, ss. 9–32.

³⁰ A. Groth, *Statystyka handlu morskiego portów Zalewu Wiślanego w latach 1581–1712*, Wrocław 1990, ss. 29–52.

³¹ J. Włodarski, *Małe porty Zalewu Wiślanego w XIV–XVI wieku (na przykładzie Braniewa i Fromborka)*, w: *Społeczeństwo i polityka do XVII wieku. Księga pamiątkowa ku czci Profesora doktora Wacława Odyńca w 70-lecie urodzin*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 1994, ss. 105–118.

³² A. Groth, *Porty warmińskie w XVI i początkach XVIII wieku*, KMW, 2004, nr 4, ss. 485–495.

³³ A. Frankowski, *Elita władzy Starego Miasta Braniewa w XVII i XVIII wieku*, KMW, 2001, nr 2, ss. 165–196.

³⁴ *Spis strat poniesionych przez mieszkańców komornictw reszelskiego i jeziorańskiego w 1608 roku*, wyd. D. Bogdan, W. Polak, KMW, 1995, nr 2, ss. 171–181.

³⁵ Z. Guldon, J. Powierski, *Rewizja łąnów warmińskich z 1615 roku*, KMW, 1970, nr 2, s. 245.

³⁶ *Ibidem*, ss. 245–281.

³⁷ *Rewizja gruntów w komornictwie olsztyńskim z roku 1717*, KMW, 1994, nr 1, ss. 53–68; *Rewizja gruntów w komornictwach lidzbarskim, reszelskim i dobromiejskim z 1717 roku*, wyd. Z. Guldon, J. Wijaczka, KMW, 1999, nr 1, ss. 99–115; *Rewizja gruntów w komornictwach orneckim, jeziorańskim i barczewskim z 1717 roku*, wyd. Z. Guldon, J. Wijaczka, KMW, 1999, nr 2, ss. 229–243; *Rewizja gruntów w komornictwach braniewskim, pieniądzeńskim i fromborskim z 1717 roku*, KMW, wyd. Z. Guldon, J. Wijaczka, 1999, nr 3, ss. 469–483.

J. Wijaczka wydał następnie taryfę łańów Warmii z 1718 r.³⁸ Źródło to przedstawia nie tylko liczbę łańów podatkowych komornictw warmińskich, lecz także liczbę łańów rzeczywistych. Jest to o tyle ważne, że w rejestrach podatkowych z końca XVII i początku XVIII w. znajdujemy zazwyczaj znacznie zanizoną liczbę łańów, co sprawia, że mają one nikłą przydatność dla badań nad osadnictwem i gospodarką tego okresu.

Miernictwu i miernikom, a więc zagadnieniom związanym z ruchem osadniczym na wczesnonowżytnej Warmii poświęcił artykuł Andrzej Pieczunko³⁹. Natomiast krótki artykuł na temat dziejów młynarstwa zbożowego przedstawili ostatnio Izabela Raszczyk i Józef A. Włodarski, stawiając przy tym tezę, że na Warmii w czasach wczesnonowżytnych nie istniał przymus mlewa⁴⁰.

Problemom demograficznym Warmii poświęcony jest spis ludności parafii dobromiejskiej z 1695 r., który został wydany przez Bolesława Kumora⁴¹, a następnie przeanalizowany przez Stanisława Borowskiego⁴². Trzeba dodać, że źródło to jest najstarszą zachowaną księgą *status animarum* nie tylko dla Warmii, lecz także dla całej Polski. Z kolei Jerzy Przeracki uzupełnił ten spis, poddając krytyce sposób jego wydania, korygując jego ustalenia i wskazując na błędy wydawcy⁴³.

Dzięki cyklicznym sesjom poświęconym życiu codziennemu na dawnych ziemiach pruskich, organizowanym przez OBN, poszerzyła się nasza wiedza odnośnie do tego problemu na Warmii wczesnonowżytnej. Do tej pory ukazało się sześć tomików materiałów posesyjnych (Olsztyn 1999–2005). Zaznaczyć jednak trzeba, że większość tekstów zamieszczanych w poszczególnych materiałach posesyjnych ma charakter popularnonaukowy. Z najwartościowszych, opartych nie tylko na literaturze, lecz także na źródłach archiwalnych, wymienić trzeba artykuł Alojzego Szorca, który przedstawił życie codzienne na dworze biskupów warmińskich Stanisława Hozjusza i Marcina Kromera, zamieszczając m.in. wykaz pensji dworzan zamku lidzbarskiego z 1587 r.⁴⁴ Z kolei Jerzy Sikorski omówił życie codzienne w kapitule warmińskiej na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowżytnych⁴⁵, a Jerzy Kielbik – przepisy ustawy krajowej z 1766 r., regulującej życie codzienne mieszkańców Warmii, w tym wesela i chrzciny⁴⁶. Księgi wydatków do zobrazowania życia codziennego na dworze biskupa Adama S. Grabowskiego wykorzystał Jerzy Dygdała⁴⁷.

Na znaczenie testamentów warmińskich zwróciła uwagę Danuta Bogdan, stwierdzając, że nieliczne zachowane warmińskie testamenty osób świeckich są prawdziwym „rarytasem dla histo-

³⁸ J. Wijaczka, *Taryfa łańów Warmii z 1718 roku*, KMW, 1994, nr 4, ss. 415–429.

³⁹ A. Pieczunko, *Miernictwo i miernicy na Warmii. Szkic do dziejów limitacji pruskiej w średniowieczu u czasach nowożytnych (XIV–XVIII w.)*, KMW, 2005, nr 1, ss. 3–15.

⁴⁰ I. Raszczyk, J. Włodarski, *Młynarstwo zbożowe na Warmii w XVII i XVIII w.*, w: *Szkie do dziejów Prus Królewskich XVI–XVIII wieku. Gospodarka – społeczeństwo – kultura*, pod red. J. Włodarskiego, Gdańsk 2008, ss. 184–189.

⁴¹ B. Kumor, *Spis ludności Dobrego Miasta z 1695 r.*, *Przeszłość Demograficzna Polski*, 1975, t. 7, ss. 3–73.

⁴² S. Borowski, *Próba odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych na Warmii u schyłku XVII w. na przykładzie Dobrego Miasta i okolicy*, *Przeszłość Demograficzna Polski*, 1975, t. 8, ss. 125–198.

⁴³ J. Przeracki, *Parafia dobromiejska i jej ludność w świetle spisu z 1695 roku*, KMW, 1976, nr 2, ss. 241–257.

⁴⁴ A. Szorc, *Życie codzienne na dworze biskupów warmińskich (na przykładzie dworów Stanisława Hozjusza i Marcina Kromera)*, w: *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Materiały z sesji naukowej, Olsztynek, 10 października 1996 r.*, Olsztyn 1997, ss. 7–30, wykaz na ss. 25–29.

⁴⁵ J. Sikorski, *Życie codzienne w kapitule warmińskiej na przełomie XV/XVI wieku*, w: *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich*, ss. 31–43.

⁴⁶ J. Kielbik, *Próba uregulowania życia codziennego mieszkańców Warmii. Przepisy ustawy krajowej z 1766 roku*, w: *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Świadczenia przeszłości*, pod red. S. Achremczyka, Olsztyn 2002, ss. 149–156.

⁴⁷ J. Dygdała, *Życie codzienne na dworze biskupa warmińskiego Adama Stanisława Grabowskiego w połowie XVIII wieku w świetle ksiąg wydatków*, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku: rola i znaczenie kulturowe*, pod red. T. Kostkiewiczowej i A. Roćko, Warszawa 2005, ss. 275–294.

ryków”, gdy przybliżają życie codzienne miast i miasteczek Warmii, dworów szlachty i wolnych⁴⁸. Ta sama badaczka opublikowała spisany w 1606 r. testament najwyższego urzędnika Warmii – wójta krajowego Krzysztofa Pfaffa⁴⁹. Dodać trzeba, że pochodzący z 1577 r., spisany w języku polskim, testament olsztyńskiego strażnika leśnego Jana Szlungi opublikował Wojciech Polak⁵⁰.

Danuta Bogdan napisała również interesujący przyczynek, zawierający też aneksy źródłowe, na temat procesów o czary na Warmii⁵¹. Tematyka ta jest w badaniach polskich zaniedbana, a przecież bardzo interesująca.

Ustawy krajowe jako warmińskie wilkierze centralne, wilkierze miast i wsi warmińskich oraz wilkierze rzemieślnicze z XV–XVIII w. omówił Alojzy Szorc. O tym, jak były one istotne w życiu codziennym, świadczy m.in. to, że po zakończeniu wojny ze Szwecją w 1626 r. zarządzający Warmią Michał Działyński wraz z kanonikiem Wojciechem Rudnickim uznali, że „najlepszym środkiem zaradczym na recesję gospodarczą i chaos będzie natychmiastowe reaktywowanie i ściśle przestrzeganie ustawy krajowej”⁵². A. Szorc nie wyczerpał wówczas tematu wilkierzy i jak sam stwierdził, badania nad nimi powinny być kontynuowane. Dzieje się to bardzo powoli. Ustawie krajowej z 1766 r. kilka artykułów w ostatnich latach poświęcił Jerzy Kielbik⁵³. Z licznie zachowanych wilkierzy warmińskich opublikowane zostały jedynie nieliczne; Augustyn Steffen przygotował i opracował do druku wilkierz budnicki dla miasta Olsztyna z końca XVI w.⁵⁴ W wilkierzu tym określono precyzyjnie obowiązki budnika wobec miasta i jego obywateli. Z kolei wilkierz miejski Reszla opublikował ostatnio J. Kielbik⁵⁵.

Historia polityczna

Działalnością sejmiku warmińskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w. zajęła się Danuta Bogdan⁵⁶. Sejmik ten był zupełnie wyjątkowy w Rzeczypospolitej, chociażby ze względu na to, że – w przeciwieństwie do pozostałych sejmików – przez cały okres wczesnonowożytny brali w nim udział przedstawiciele chłopów⁵⁷. Dodać jednak trzeba za D. Bogdan, że „wobec zawężonego składu i zakresu pełnomocnictw reprezentacja chłopska na Warmii miała ograniczony charakter”⁵⁸. Sejmik warmiński obradował najczęściej w Lidzbarku Warmińskim (101 razy), a zwoływany był tam przez biskupa warmińskiego, po uprzednim uzgodnieniu daty z kapitułą. Posłów na sejmik – po dwóch przedstawicieli szlachty, wolnych i sołtysów – wybierano na zjazdach poszczególnych komornictw. Również każde miasto warmińskie przysyłało dwóch swoich przedstawicieli, zazwy-

⁴⁸ D. Bogdan, *Testamenty szlacheckie i mieszczańskie z XVII wieku jako przejaw kultury prawnej Warmii*, KMW, 2004, nr 4, ss. 463–473, tu ss. 463–464.

⁴⁹ *Testament warmińskiego wójta krajowego Krzysztofa Pfaffa z 1606 roku*, wyd. D. Bogdan, KMW, 2005, nr 1, ss. 71–88.

⁵⁰ *Testament Jana Szlungi, olsztyńskiego strażnika leśnego*, wyd. W. Polak, KMW, 1989, nr 1, ss. 73–83.

⁵¹ D. Bogdan, *Procesy o czary na Warmii w XVI wieku*, KMW, 2006, nr 1, ss. 19–35.

⁵² A. Szorc, *Wilkierze warmińskie*, Studia Warmińskie, 1984, t. 21, ss. 5–76, tu s. 33.

⁵³ J. Kielbik, *Ustawa krajowa Adama Stanisława Grabowskiego z 4 lipca 1766 roku*, KMW, 2002, nr 2, ss. 213–240; idem, *Ankieta dobromiejska z 1766 roku*, KMW, 2002, nr 4, ss. 527–533; idem, *Komornictwa kapitulne wobec reformy społeczno-gospodarczej z 1766 roku*, KMW, 2003, nr 2, ss. 221–235.

⁵⁴ *Wilkierz budnicki miasta Olsztyna*, wyd. A. Steffen, KMW, 1962, nr 3, ss. 417–426.

⁵⁵ J. Kielbik, *Siedemnastowieczny wilkierz jako źródło regulacji życia mieszkańców miasta Reszla*, KMW, 2004, nr 4, ss. 475–483.

⁵⁶ D. Bogdan, *Sejmik warmiński w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Olsztyn 1994.

⁵⁷ D. Bogdan, *Udział chłopów w reprezentacji stanowej biskupstwa warmińskiego w XVI–XVIII wieku*, w: *Samo-rządy i reprezentacje chłopskie w Europie Północnej u progu nowożytności (XV–XVIII wiek)*, pod red. A. Czacharowskiego, Toruń 1990, ss. 61–73.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 72.

czaj burmistrza i jednego z rajców. D. Bogdan ustaliła, że w latach 1491–1655 odbyło się 121 sejmików warmińskich⁵⁹. Oprócz spraw podatkowych obradowano nad kwestiami prawnymi, gospodarczymi i obronnością Warmii.

W latach 1660–1772 odbyły się co najmniej 63 zgromadzenia stanowe, w tym jedenaście zjazdów miejskich i jeden szlachecki. Po 1733 r. odbywały się już jedynie zjazdy miejskie, a ostatnim zgromadzeniem stanów były obrady nad ordynacją krajową w 1766 r.⁶⁰

Tuż po II wojnie światowej Karol Górski omówił w syntetycznym artykule polityczne związki Warmii z Polską w XVI–XVIII w.⁶¹ Na końcu skonstatował, że „Warmia odegrała w dawnej Rzeczypospolitej rolę swoistą i ciekawą. Bliższe zbadanie stosunków społecznych, związków kulturalnych i politycznych z Polską pozwoli niewątpliwie stworzyć trafniejszy i lepszy obraz przeszłości od tego, który tu został narysowany”⁶². Zagadnieniom politycznego, a także prawnoustrojowego, związku Warmii z Polską w drugiej połowie XV w. poświęcił pracę Jerzy Sikorski⁶³. Obszernie przedstawił zagadnienie sukcesji warmińskiej króla polskiego i Korony w 1466 r. oraz spór o obsadę urzędu biskupiego toczący się między królem polskim i kapitułą warmińską. Spór ten zakończyło pojednanie króla Jana Olbrachta z biskupem warmińskim w 1494 r., ale oznaczało ono również zawieszenie wszelkich działań dworu polskiego. Podjęto je na nowo po śmierci Łukasza Watzenrodego i „osiągnięto w roku 1512 zamierzony rezultat”⁶⁴.

Dzieje polityczne Warmii w pierwszej połowie XVI w. możemy też znaleźć we wspomnianej już, doskonałej biografii biskupa warmińskiego Tiedemanna Giesego autorstwa Teresy Borawskiej⁶⁵. Stosunek Warmii do konfederacji żołnierskich w drugim dziesięcioleciu XVII w. przedstawiła Danuta Bogdan⁶⁶. Autorka, opierając się na recesach sejmiku warmińskiego, ukazała organizację obronności, politykę podatkową stanów oraz związki Warmii z Prusami Królewskimi i Koroną. Organizacji obronności biskupstwa w XVII w. dotyczy wydany również przez D. Bogdan rejestr warmińskich służb zbrojnych z 1679 r.⁶⁷

Dziejów politycznych Warmii w drugiej połowie XVII w. dotyczy teoretycznie praca Stanisława Achremczyka z 1991 r.⁶⁸ Tytuł książki jest jednak nieadekwatny do jej zawartości, o Warmii bowiem znajdujemy tam jedynie kilkanaście (na ogólną liczbę 301) stron.

Działania militarne na Warmii w okresie wojny północnej z lat 1700–1711, w tym także przebieg epidemii dżumy z lat 1709–1711, omówił Alojzy Szorc⁶⁹. Szwedzi spalili wówczas wiele wsi na Warmii, a chłopcy byli tą grupą społeczną, którą wojna dotknęła najbardziej, przede wszystkim finansowo. Stąd zapewne masowe zbiegostwo chłopów warmińskich do sąsiednich Prus Brandenburskich. Skutki epidemii dżumy były najbardziej widoczne na południowej Warmii, w okolicach Reszla i Biskupca. Straty były znaczne; jak pisał A. Szorc: „Opustoszały całe wsie i miasta, a wyrażenie *mansi deserti* (łany opuszczone) spotyka się niemal na każdej stronie wszelkich inwen-

⁵⁹ D. Bogdan, *Sejmik warmiński*, s. 72.

⁶⁰ D. Bogdan, *Sejmik warmiński w XVI–XVIII wieku*, w: *Dziedzictwo Warmii*, [t. 1]: *Ustrój – prawo – administracja*, pod red. S. Achremczyka, K. Orłowskiej-Wojczulanin, Olsztyn 2006, s. 25.

⁶¹ K. Górski, *Polityczna rola Warmii w Rzeczypospolitej*, *Przegląd Zachodni*, R. 5, 1949, nr 7–8, ss. 1–23.

⁶² *Ibidem*, s. 23.

⁶³ J. Sikorski, *Monarchia polska i Warmia u schyłku XV wieku*.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 179.

⁶⁵ T. Borawska, *Tiedemann Giese (1480–1550) w życiu wewnętrznym Warmii i Prus Królewskich*, Olsztyn 1984, ss. 135–164.

⁶⁶ D. Bogdan, *Warmia wobec konfederacji żołnierskich 1613–1614*, *KMW*, 1983, nr 4, ss. 411–424.

⁶⁷ *Rejestr warmińskich służb zbrojnych (Musterzettel) z 1679 roku*, wyd. D. Bogdan, *KMW*, 1986, nr 3–4, ss. 215–231.

⁶⁸ S. Achremczyk, *Życie polityczne Prus Królewskich i Warmii w latach 1660–1703*, Olsztyn 1991.

⁶⁹ A. Szorc, *Losy biskupstwa warmińskiego w dobie wojny północnej (1700–1711)*, *Studia Warmińskie*, 1964, t. 1, ss. 65–93.

tarzy, pochodzących z tego czasu⁷⁰. Artykuł nie wyczerpywał tematu, któremu poświęcona została praca doktorska Józefa M. Bagińskiego, ale nie została ona opublikowana⁷¹.

Zachowanie biskupa warmińskiego Krzysztofa Szembeka i rolę Warmii w okresie przedostatniego polskiego bezkrólewia (1733–1736) omówił Stanisław Achremczyk⁷². Z kolei życie polityczne i gospodarcze Warmii w okresie wojny siedmioletniej (1756–1763) przedstawił Jan Obląk. Warmia została wówczas pod względem ekonomicznym „kompletnie zrujnowana i wyczerpana”⁷³. Skutkiem tego zaistniała potrzeba nowego uregulowania stosunków gospodarczych i społecznych, ordynację krajową wydano w 1766 r.

Tadeusz Grygier przedstawił działalność polityczną kapituły i biskupa warmińskiego w ostatnich latach istnienia I Rzeczypospolitej⁷⁴, a Alojzy Szorc zagrożenia płynące dla Warmii ze strony Prus⁷⁵.

Historia kultury

W 2006 r. Stanisław Achremczyk napisał: „Wydawać się może, że tak maleńki kraik, jakim była Warmia, o niezwykle bogatym dorobku historiograficznym, poczynając od średniowiecznych kronikarzy, autorów pierwszych historycznych syntez po czasy współczesne, nie ma tzw. białych plam historycznych. Tymczasem taką białą plamą jest historia literatury Warmii”⁷⁶. Popularny wykład na ten temat znajdziemy w innej pracy tego samego autora⁷⁷.

Syntetyczny artykuł na temat kultury umysłowej na Warmii w czasach baroku napisała Krystyna Stasiewicz, konkludując: „Ten przegląd zagadnień dotyczących kultury umysłowej na Warmii dokumentuje potrzebę prowadzenia pogłębionych badań archiwalnych, w także interdyscyplinarnych. Dadzą one odpowiedź na pytanie o poziom kultury umysłowej Warmii w okresie baroku”⁷⁸. Z kolei Teresa Borawska omówiła życie umysłowe na Warmii w czasach Mikołaja Kopernika⁷⁹. W rozdziale pierwszym autorka przedstawiła sytuację Warmii na początku XVI w., a w drugim – system kształcenia młodzieży warmińskiej i szkolnictwo warmińskie.

Dużo już wiadomo na temat warmińskiego szkolnictwa elementarnego. Nie licząc kolegiów jezuitów w Braniewie i Reszlu, prawie wszystkie szkoły miejskie i wiejskie były parafialne. Wyjątek stanowiła szkoła ufundowana pod koniec XVII w. przez mieszczan w Nowym Mieście Braniewie. Marian Borzyszkowski omówił szkoły diecezji warmińskiej od XIII do połowy XVI w.⁸⁰, a szkolnictwem elementarnym na Warmii w okresie reformy potrydenckiej zainteresował się Andrzej Kopiczko⁸¹. Ten sam autor w krótkim syntetycznym artykule przedstawił szkolnictwo para-

⁷⁰ Ibidem, s. 93.

⁷¹ J. M. Bagiński, *Dzieje Warmii w okresie wielkiej wojny północnej*, Gdańsk 1987, mps. rozprawy doktorskiej.

⁷² S. Achremczyk, *Warmia wobec wydarzeń z lat 1733–1736*, KMW, 1985, nr 1, ss. 21–50.

⁷³ J. Obląk, *Warmia w dobie wojny siedmioletniej*, KMW, 1963, nr 1, ss. 27–48, tu s. 47.

⁷⁴ T. Grygier, *Z działalności politycznej kapituły i biskupa warmińskiego u schyłku Rzeczypospolitej*, Warmińskie Wiadomości Diecezjalne, 1961, nr 5, ss. 31–45.

⁷⁵ A. Szorc, *Zagrożenie Warmii przez Prusy (1722–1772)*, KMW, 1972, nr 4, ss. 529–588.

⁷⁶ S. Achremczyk, *Staropolskie piśmiennictwo i literatura na Warmii*, w: *Dziedzictwo Warmii*, t. 2: *Literatura i piśmiennictwo*, pod red. S. Achremczyka i K. Orłowskiej-Wojczulanis, Olsztyn 2006, ss. 7–25, tu s. 7.

⁷⁷ S. Achremczyk, *Warmia*, ss. 142–181.

⁷⁸ K. Stasiewicz, *Kultura umysłowa Warmii w czasach baroku*, Rocznik Olsztyński, 1997, t. 17, ss. 143–158.

⁷⁹ T. Borawska, *Życie umysłowe na Warmii w czasach Mikołaja Kopernika*, Toruń 1996.

⁸⁰ M. Borzyszkowski, *Szkoły diecezji warmińskiej w okresie od XIII do połowy XVI wieku*, Studia Warmińskie, 1965, t. 2, ss. 31–64.

⁸¹ A. Kopiczko, *Szkolnictwo parafialne w diecezji warmińskiej w świetle akt wizytacyjnych drugiej połowy XVI wieku*, Roczniki Teologiczne, 1994, z. 4, ss. 29–70.

fialne na Warmii w XVII i XVIII w.⁸² W aneksie zamieścił informacje o nauczycielach, uczniach i szkołach zawarte w protokołach powizytacyjnych z XVII i XVIII w.

Nauczycielami pracującymi w szkołach parafialnych na Warmii w latach 1565–1772 zajął się Witold Gliński⁸³. Wymagania stawiane nauczycielom określono na synodzie w 1610 r., w trakcie którego szkolnictwu warmińskiemu nadano ramy organizacyjne. Treści nauczania miały być dla uczniów jasne i przystępne, a nauczycieli, wraz z uczniami oczywiście, obowiązywał udział w mszy św., zarówno w niedziele, jak i w dni powszednie. Dla nauczycieli wprowadzono okres próbny, aby proboszcz mógł się przekonać, czy legitymują się dostatecznym morale i umiejętnościami. Nauczyciele szkół warmińskich wywodzili się na ogół z samej Warmii⁸⁴.

Wiadomo, że w XVIII w. biskupi warmińscy wydawali regulaminy szkolne⁸⁵, a w połowie tego wieku prawie przy każdym kościele parafialnym znajdowała się szkoła elementarna⁸⁶. W. Gliński przypuszczał, że w XVIII w. na Warmii funkcjonowały 54 szkoły wiejskie⁸⁷.

Wiadomo nieco o studiach uniwersyteckich Warmiaków, które omówił Marian Pawlak⁸⁸. Wspomina o nich w swej pracy również Teresa Borawska⁸⁹. Znane są także zabiegi biskupów warmińskich i jezuitów podejmowane w drugiej połowie XVI w., a następnie na początku XVIII w., o przekształcenie kolegium w Braniewie w uniwersytet⁹⁰. Nie zakończyły się one jednak sukcesem. Ludwik Piechnik przedstawił dzieje konwikt (internatu) szlacheckiego w Braniewie, funkcjonującego w drugiej połowie XVI w.⁹¹

Osobą pierwszego poety, którego wydała Warmia, urodzonego w Lidzbarku Warmińskim Eustachego Knobelsdorfa, zajął się Henryk Barycz⁹², a dziełami warmińskich poetów nowolacińskich: Dantyszka, Knobelsdorfa, Kromera, Stanisława Reszki i Tomasza Tretera – Jerzy Starnawski⁹³. Na związki kulturalne Warmii z Krakowem zwrócili uwagę Janina Bieniarzówna⁹⁴ oraz Henryk Barycz⁹⁵.

Zainteresowanie badaczy budziła książka i biblioteki warmińskie. Wymienić tu można prace Leonarda Jarzębowskiego na temat księgozbiorów fromborskiego i braniewskiego⁹⁶ oraz H. Keferstein

⁸² A. Kopiczko, *Szkolnictwo parafialne na Warmii w XVII i XVIII wieku*, KMW, 1998, nr 3, ss. 351–362.

⁸³ W. Gliński, *Nauczyciele warmińscy w czasach dawnej Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.)*, Zeszyty Naukowe Instytutu Kształcenia Nauczycieli, Historia, cz. 2, Warszawa 1981, ss. 5–30.

⁸⁴ W. Gliński, *Szkolnictwo warmińskie w XVIII wieku*, Zeszyty Naukowe Instytutu Kształcenia Nauczycieli, Historia, cz. 1, Warszawa 1979, ss. 9–10.

⁸⁵ Ibidem, ss. 7–15.

⁸⁶ J. Dygdała, *Adam Stanisław Grabowski (1698–1766). Biskup, polityk, mecenas*, Olsztyn 1994, s. 127.

⁸⁷ W. Gliński, *Szkolnictwo warmińskie w XVIII wieku*, s. 7.

⁸⁸ M. Pawlak, *Wyjazdy młodzieży warmińskiej na studia uniwersyteckie w XVI–XVIII w.*, KMW, 1993, nr 3, ss. 403–411.

⁸⁹ T. Borawska, *Życie umysłowe na Warmii*, ss. 78–91.

⁹⁰ Ks. L. Piechnik SJ, *Starania biskupów warmińskich i jezuitów polskich o przekształcenie kolegium w Braniewie w uniwersytet*, Studia Warmińskie, 1968, t. 5, ss. 67–76.

⁹¹ Ks. L. Piechnik SJ, *Konwikt szlachecki w Braniewie (1565–1600)*, Studia Warmińskie, t. 5, 1968, ss. 89–110.

⁹² H. Barycz, *Warmiński poeta z kręgu Jana Dantyszka i Stanisława Hozjusza*, w: idem, *Między Krakowem a Warmią i Mazurami. Studia i szkice*, Olsztyn 1987, ss. 72–84.

⁹³ J. Starnawski, *Poeci nowolacińscy Warmii*, w: *Ad fontes. Studia ofiarowane Księdzu Profesorowi Alojzemu Szorcowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, Olsztyn 2006, ss. 375–387; przedruk w: J. Starnawski, *Z dziejów renesansu w Polsce. Studia i szkice*, Warszawa 2007 (Studia Staropolskie. Series nova, t. 14), ss. 32–47.

⁹⁴ J. Bieniarzówna, *Związki kulturalne Krakowa z Warmią od XVI do XVIII wieku*, Rocznik Olsztyński, 1975, t. 11, ss. 243–260.

⁹⁵ H. Barycz, *Między Krakowem a Warmią i Mazurami. Studia i szkice*, Olsztyn 1987.

⁹⁶ L. Jarzębowski, *Księgozbiór fromborski i braniewski na tle sytuacji kulturalnej Warmii i Pomorza*, Roczniki Biblioteczne, 1976, t. 20, z. 1–2, ss. 1–23.

o książkach historycznych w zbiorach biblioteki jezuickiej w Braniewie⁹⁷, historii księgozbioru kapituły warmińskiej we Fromborku oraz dziejach biblioteki kolegiackiej w Dobrym Mieście⁹⁸.

Jak stwierdziła Teresa Borawska, największy wpływ na losy książek warmińskich miały najazdy szwedzkie w XVII w. oraz działania i skutki II wojny światowej⁹⁹. Szwedzi w trakcie najazdów na ziemię polskie zrabowali m.in. część zbiorów kapituły kolegiackiej w Dobrym Mieście oraz zbiory rodziny Bartschów w Braniewie, z którego wywieźli również bibliotekę tamtejszych jezuitów¹⁰⁰. Nic więc dziwnego, że w bibliotece w Uppsali przechowywanych jest dzisiaj 79 rękopiśmiennych książek pochodzących z Warmii¹⁰¹. T. Borawska zajęła się także dawnymi książkami warmińskimi w zbiorach bibliotek europejskich¹⁰². Jak sama stwierdziła, temat przekracza możliwości pojedynczego badacza, zapewne więc w związku z tym do dziś brakuje „wyczerpującego opracowania, rejestrującego całościowo obecność warmińskich książek rękopiśmiennych, inkunabułów oraz druków późniejszych we współczesnych zbiorach polskich czy zagranicznych”¹⁰³. Badaczka skonstatowała na koniec rozważań, że „książki o proveniencji warmińskiej znajdować się mogą także wśród rozproszonych na terenie całej Europy zbiorów klasztorów jezuickich z Poznania, Torunia, Rygi czy Wilna, a nawet zakonu cystersów z Pelplina czy kartuzów z Kartuz”¹⁰⁴.

Monografię poświęconą dziejom drukarni w Braniewie wydała Krystyna Korotajowa¹⁰⁵, a wydawniczym związkom jej drukarzy z Koroną i Warmią – Halina Keferstein¹⁰⁶.

Biografistyka

Największym zainteresowaniem historyków cieszył się, i cieszy nadal, związany przez wiele lat z Warmią Mikołaj Kopernik. Wymienić tu można prace Jerzego Sikorskiego¹⁰⁷, Mariana Biskupa¹⁰⁸, Karola Górskiego¹⁰⁹ i Jerzego Drewnowskiego¹¹⁰. W Olsztynie ukazała się praca zbiorowa dotycząca działalności Kopernika na Warmii¹¹¹. Henryk Zins napisał kilka szkiców poświę-

⁹⁷ H. Keferstein, *Dziela historyczne w bibliotece kolegium jezuickiego w Braniewie (w świetle inwentarza z lat 1570–1605)*, Rocznik Elbląski, 1985, t. 10, ss. 231–246.

⁹⁸ H. Keferstein, *Biblioteka kapituły fromborskiej*, Rocznik Olsztyński, 1981, t. 12–13, ss. 49–66; eadem, *Biblioteka kolegiacka w Dobrym Mieście. Zarys historyczny i próba charakterystyki zbiorów pod początków do 1814 roku*, Studia Warmińskie, 1993, t. 30, ss. 301–334.

⁹⁹ T. Borawska, *Życie umysłowe Warmii*, s. 180.

¹⁰⁰ J. Tryptučko, *Próba rekonstrukcji biblioteki kolegium jezuickiego w Braniewie, wywiezionej w r. 1626 do Szwecji*, w: *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, pod red. S. Grzeszczuka i A. Kaweckiej-Gryczowej, Wrocław 1975, ss. 207–220.

¹⁰¹ Ibidem, s. 187.

¹⁰² T. Borawska, *Dawne książki warmińskie w zbiorach bibliotek europejskich, w: W kręgu stanowych i kulturowych przeobrażeń Europy Północnej w XIV–XVIII wieku*, pod red. Z. H. Nowaka, Toruń 1988, ss. 179–205.

¹⁰³ Ibidem, s. 179.

¹⁰⁴ Ibidem, s. 192.

¹⁰⁵ K. Korotajowa, *Oficyna braniewska 1589–1773*, Olsztyn 1964.

¹⁰⁶ H. Keferstein, *Wydawnicze związki drukarzy braniewskich z Koroną i biskupstwem (od 1589 do 1773 r.)*, Studia Warmińskie, 1990, t. 27, ss. 175–195.

¹⁰⁷ J. Sikorski, *Mikołaj Kopernik na Warmii. Chronologia życia i działalności*, Olsztyn 1968.

¹⁰⁸ M. Biskup, *Regesta Copernicana*, Wrocław 1973; idem, *Nowe materiały do działalności publicznej Mikołaja Kopernika z lat 1512–1537*, Warszawa 1971.

¹⁰⁹ K. Górski, *Mikołaj Kopernik. Środowisko społeczne i samotność*, Wrocław 1973.

¹¹⁰ J. Drewnowski, *Mikołaj Kopernik w świetle swej korespondencji*, Wrocław 1978.

¹¹¹ *Kopernik na Warmii*, Olsztyn 1973.

conych różnym aspektem życia politycznego, społecznego i kościelnego Warmii, ze szczególnym uwzględnieniem środowiska, w którym żył i działał Mikołaj Kopernik¹¹².

Z innych wybitnych postaci związanych w czasach wczesnonowożytnych z Warmią, czy to jako miejscem urodzenia, czy działalności, swoich biografii doczekali się Łukasz Watzenrode¹¹³, Tiedemann Giese¹¹⁴ i Jan Dantyszek¹¹⁵. Wydawana jest również korespondencja Dantyszka¹¹⁶ oraz nowe artykuły na jego temat¹¹⁷.

Biografię jednego z XVIII-wiecznych biskupów warmińskich – Adama Stanisława Grabowskiego napisał Jerzy Dygdała, ukazując jego działalność jako biskupa, polityka i mecenas¹¹⁸.

W 2001 r. minęła dwusetna rocznica śmierci Ignacego Krasickiego. W związku z tym ukazało się kilka publikacji związanych z jego osobą¹¹⁹. Wspomnieć trzeba przede wszystkim wydanie przez Alojzego Szorca przekazów źródłowych dotyczących tego biskupa. Problematyka publikowanej korespondencji, przede wszystkim łacińskiej, i trochę listów po niemiecku, dotyczy promocji Krasickiego na biskupstwo warmińskie, jego kontaktów z kapitułą, działalności duszpasterskiej, jego stosunku do ówczesnych wydarzeń politycznych oraz spraw warmińsko-pruskich. Zdecydowana większość tekstów ukazała się drukiem po raz pierwszy¹²⁰.

Postulaty badawcze

Analizując potrzeby badawcze historiografii Warmii i Mazur, Marian Biskup w 1965 r. stwierdził, że w przeciwieństwie do Mazur (Prus Książęcych) baza źródłowa do dziejów Warmii znajduje się przede wszystkim w Archiwum Diecezjalnym w Olsztynie, a zgromadzone tam źródła „stanowią dostateczny fundament do rozwijania szerszych badań nad przeszłością tego regionu”¹²¹.

Potrzeba m.in. monografii wszystkich miast warmińskich i każdego z osobna. Jeśli chodzi o dzieje miast, istnieje potrzeba opublikowania zachowanych ksiąg miejskich. Zwracał już na to uwagę Janusz Tandecki, pisząc, że m.in. Braniewo nie otrzymało dotąd „żadnej pełnej edycji którejkolwiek ze swoich ksiąg miejskich”¹²². Z kolei Stanisław Achremczyk postulował w tym samym czasie wydanie recesów hołdowniczych sejmiku warmińskiego, uważając, że pozostałe re-

¹¹² H. Zins, *W kręgu Mikołaja Kopernika*, Lublin 1966.

¹¹³ K. Górski, *Łukasz Watzenrode. Życie i działalność polityczna (1447–1512)*, Wrocław 1973.

¹¹⁴ T. Borawska, *Tiedemann Giese*.

¹¹⁵ Z. Nowak, *Jan Dantyszek. Portret renesansowego humanisty*, Wrocław 1982.

¹¹⁶ *Ioannis Dantisci Epistolae latinae*, vol. 1: *Ioannes Dantiscus` Latin letters, 1537*, transcr. from manuscript, comment. and annotations by A. Skolimowska, Warsaw-Cracow 2004; *Inventory of Ioannes Dantiscus` Correspondence*, vol. 1: *Inventory of Ioannes Dantiscus` German-language Correspondence, 1500–1548*, copm. by T. Ososiński, Warsaw-Cracow 2007.

¹¹⁷ J. Axer, *Jan Dantyszek – dyplomata, mąż, ojciec, biskup warmiński: granice (nie)lojalności*, w: *Panorama lojalności*, ss. 66–72.

¹¹⁸ J. Dygdała, *Adam Stanisław Grabowski (1698–1776)*.

¹¹⁹ *Ignacy Krasicki. Nowe spojrzenie*, pod red. Z. Golińskiego, T. Kostkiewiczowej, K. Stasiewicz, Warszawa 2001; *Ignacy Krasicki (1735–1801). Ostatni z wielkich mieszkańców zamku lidzbarskiego. Pamiątka wystawy w 200. rocznicę śmierci Księcia Poetów*, Olsztyn 2001; *Rezydencja lidzbarska Ignacego Krasickiego*, pod red. W. Strutyńskiego, Lidzbark 2002.

¹²⁰ *Ignacy Krasicki na Warmii 1766–1772. Przekazy źródłowe*, cz. 1: 1766–1768; cz. 2: 1769–1772, zebrał i oprac. ks. A. Szorc, Olsztyn 2002.

¹²¹ M. Biskup, *Potrzeby badawcze historiografii Warmii i Mazur do końca XVIII wieku*, s. 36.

¹²² J. Tandecki, *Źródła do dziejów miast pomorskich do końca XVIII wieku*, w: *Stan badań i potrzeby edycji źródłowych dla historii Pomorza i innych krajów południowej strefy bałtyckiej. Materiały konferencji ogólnopolskiej z 25–26 listopada 1994 r. w Toruniu*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1995, s. 64.

cesy tegoż sejmiku mają nikłą wartość informacyjną¹²³. Roman Marchwiński upominał się z kolei o wydanie rejestrów gospodarczych ekonomów biskupich i administratorów kapituły, które można, jego zdaniem, udostępnić drukiem w wybranych przekrojach chronologicznych – od drugiej połowy XVI w. aż do 1772 r.¹²⁴

Marian Biskup pisał przed laty, że w odniesieniu do Warmii potrzebne jest opracowanie mapy osadnictwa i rozmieszczenia własności ziemskiej w XVI–XVIII w., na wzór opracowań dotyczących Prus Królewskich¹²⁵. W 1971 r. w Olsztynie podjęto prace nad *Słownikiem historyczno-geograficznym średniowiecznej Warmii* oraz nad *Atlasem Warmii w drugiej połowie XVI wieku*. W 1985 r. Jerzy Sikorski pisał, że prace nad *Atlasem* są na ukończeniu¹²⁶. Niestety, do dzisiaj nie ukazał się on drukiem, podobnie zresztą jak słownik.

Odnośnie do postulatów badawczych dotyczących zagadnień politycznych, M. Biskup sugerował opracowanie roli biskupów w życiu politycznym i stanowym Prus Królewskich oraz Korony, a także stosunków biskupów warmińskich z księciem Albrechtem pruskim¹²⁷. Ten postulat również pozostaje nadal aktualny.

3 grudnia 1976 r. w Domu Środowisk Twórczych w Olsztynie odbyła się sesja naukowa nt.: „Stan i potrzeby badawcze w zakresie dziejów Warmii i Mazur”. Zorganizowano ją z okazji jubileuszu piętnastolecia Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego. Jeden z referatów, autorstwa Karola Górskiego, dotyczył problematyki dziejowej Warmii w latach 1454–1772 i został opublikowany¹²⁸. Jego autor napisał m.in.: „istotnym zagadnieniem jest rozwój gospodarczy Warmii, którego etapy rozgrywały się między dwoma potężnymi partnerami, wielkimi miastami Prus Królewskich i Księstwem Pruskim, które niemal ze wszystkich stron okalało posiadłości biskupie. Warmia mogła być cierniem w ciele Księstwa Pruskiego, ale mogła się też z nim gospodarczo zintegrować”¹²⁹. Również Alojzy Szorc już kilka lat temu zwrócił uwagę na potrzebę opracowania kontaktów gospodarczych Warmii z Prusami Książęcymi, a przede wszystkim z Królewcem¹³⁰. Wskazywał przy tym na potrzebę wydania drukiem wspólnej dla obu krajów ustawy bartoszyckiej z 1528 r., regulującej ceny towarów i usług. Postulat ten nie doczekał się dotąd realizacji, trudno bowiem uznać za wyczerpujący temat niewielki objętościowo artykuł (7 stron) poświęcony (a właściwie zarysowujący jedynie problem) kontaktom Warmii z Prusami Książęcymi, który ostatnio opublikował Jerzy Kielbik¹³¹.

Osobna kwestia to sprawa wydawnictw źródłowych dotyczących dziejów Warmii w okresie wczesnonowożytnym. Alojzy Szorc pisał dziesięć lat temu, że „to chyba najbardziej zaniedbany dział historiografii” warmińskiej¹³². Wskazał przede wszystkim na potrzebę kontynuacji wydawanej w latach 1860–1939 serii *Monumenta Historiae Varmiensis*. Dalej postulował m.in. wydanie najstarszej wizytacji potrydenckiej w Polsce z 1565 r. oraz korespondencje biskupów warmińskich, w tym Hozjusza i Dantyszka. W 2007 r. A. Szorc postulował wspólną polsko-niemiecką koopera-

¹²³ S. Achremczyk, *Źródła do dziejów reprezentacji stanowej Prus Królewskich i Warmii*, w: *Stan badań i potrzeby edycji źródeł*, s. 49.

¹²⁴ R. Marchwiński, *Głos w dyskusji*, w: *Stan badań i potrzeby edycji źródeł*, s. 177.

¹²⁵ M. Biskup, *Potrzeby badawcze historiografii Warmii i Mazur*, s. 40.

¹²⁶ J. Sikorski, *Olsztyńskie środowisko naukowe i jego badania nad historią i współczesnością Warmii i Mazur*, KMW, 1985, nr 3–4, s. 415.

¹²⁷ M. Biskup, *Potrzeby badawcze historiografii Warmii i Mazur*, s. 43.

¹²⁸ K. Górski, *Problematyka dziejowa Warmii*, ss. 173–176.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 174.

¹³⁰ A. Szorc, *Dzieje Warmii*, s. 126.

¹³¹ J. Kielbik, *Współpraca ponad granicą. Kontakty Warmii i Prus Książęcych w XVI wieku*, KMW, 2006, nr 2, ss. 219–223.

¹³² A. Szorc, *Dzieje Warmii*, s. 128.

cję przy wydawaniu źródeł historycznych dotyczących Warmii, w tym m.in. wilkierzy: krajowych, miejskich, wiejskich i dla rzemiosła¹³³. Do tych postulatów można się tylko przyłączyć.

Uwagi końcowe

Reasumując, stan polskich badań nad dziejami wczesnonowoczesnej Warmii po 1945 r. przedstawia się dosyć skromnie. Brakuje badań podstawowych, większość prac ma charakter popularnonaukowy, a napisane zostały przede wszystkim na podstawie literatury przedmiotu. Jedynym naukowo zamkniętym tematem badawczym dotyczącym Warmii wczesnonowoczesnej jest historia jej ustroju. Stosunki prawnoustrojowe i funkcjonowanie prawa chełmińskiego na Warmii przedstawił w monumentalnej monografii Alojzy Szorc¹³⁴. Praca ta wyczerpuje temat. Również dzieje sejmiku warmińskiego do połowy XVII w. zostały omówione wyczerpująco dzięki badaniom Danuty Bogdan. Pozostała tematyka – zarówno dzieje polityczne, kultury, jak przede wszystkim gospodarka, wymagają dalszych badań.

Zgodzić się trzeba z konstatacją Sławomira Kalembki, który w 2002 r. napisał, że „olsztyński historyczny ośrodek naukowy, aby nadal harmonijnie się rozwijać, winien jednoznacznie ustalić wybrane kierunki badań”¹³⁵. Tego jednak nadal brakuje. Nie wiadomo choćby do końca, jaki charakter ma mieć seria „Dziedzictwo Warmii”; tom pierwszy miał wyraźnie charakter popularnonaukowy, w tomie drugim artykuły zostały już zaopatrzone w aparat naukowy, choć w różnym stopniu. Nadal więc nad rzetelnymi badaniami archiwalnymi dominuje popularyzacja.

Das frühneuzeitliche Ermland in der polnischen historischen Forschung nach 1945

Zusammenfassung

Gegenstand dieses Artikels ist die Präsentation des polnischen Forschungsstandes zur Geschichte des frühneuzeitlichen Ermlandes unter besonderer Berücksichtigung der Forschung in Olsztyn/Allenstein nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges. Das Ermland wird hier, Danuta Bogdan folgend, verstanden als „ermländisches Ländchen« mit eigenem Privat- und öffentlichem Recht, einer hierarchisch geordneten Ständegesellschaft, einem eigenen Wappen und einem aktiven Landtag des Bistums“. Im Zusammenhang damit wurden in diesem Artikel der Forschungsstand zur ermländischen Diözese sowie die damit verbundene religiöse Thematik übergangen, obwohl viele dieser Arbeiten auch den „weltlichen“ Charakter des Ermlandes berücksichtigen. Übergangen wurden auch Forschungen, dem Anschein nach recht weit fortgeschrittene, zur Kunstgeschichte im Ermland.

Besprochen wurden dagegen die Forschungen zur frühneuzeitlichen Geschichte des Ermlandes in den Synthesen des Ermlandes (und Masurens), zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, zur politischen Geschichte, zur Kulturgeschichte und Biographistik.

Als Schlussfolgerung kann festgestellt werden, dass sich der polnische Forschungsstand zu der frühneuzeitlichen Geschichte des Ermlandes nach 1945 recht bescheiden darstellt. Es fehlt an Grundlagenforschung, die meisten Arbeiten haben populärwissenschaftlichen Charakter, und geschrieben wurden sie vor allem auf der Grundlage von Fachliteratur. Das einzige wissenschaftlich abgeschlossene Forschungsthema zum frühneuzeitlichen Ermland ist die Geschichte seines politischen Systems. Die Beziehungen des Rechtssystems und die Funktionsweise des Culmer Stadtrechtes im Ermland präsentierte Alojzy Szorc in einer monumentalen Monographie. Diese Arbeit erschöpft das Thema. Auch die Geschichte der ermländischen Landtage bis Mitte des 17. Jahrhunderts wurden erschöpfend besprochen (Danuta Bogdan). Die verbleibende Thematik, sowohl die politische Geschichte, die Kultur- wie auch vor allem die Wirtschaftsgeschichte erfordern weitere Forschungen.

Übersetzt von Krystyna Schultheiss

¹³³ A. Szorc, *Deutsch-polnische Kooperation bei der Edition von Quellen zur Geschichte Ermlands*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands, 2007, Bd. 52, ss. 227–244, tu ss. 235–238.

¹³⁴ A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243–1772*.

¹³⁵ S. Kalembka, *Badania historyczne w ośrodku olsztyńskim – stan i postulaty*, KMW, 2002, nr 1, s. 17.